

УМОВИ ЗАСТОСУВАННЯ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПОРУШЕННЯ ПРИНЦИПУ ЕСТОПЕЛЬ

APPLICATION CONDITIONS AND LEGAL CONSEQUENCES OF VIOLATING ESTOPPEL

Мануїлова А. І.,
аспірантка кафедри міжнародного та європейського права,
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена умовам застосування та правовим наслідкам естопеля – принципу міжнародного права, який полягає у забороні непослідовної поведінки. Естопель, виконуючи притаманну йому стабілізуючу роль в сучасному міжнародному праві, забезпечує через припис послідовності поведінки держав юридичну безпеку суб'єктів права.

Основна вимога принципу естопель – дотримання послідовності в поведінці держав заздалегідь усуває випадки порушення юридичної вимоги відповідності взаємних суб'єктивних прав держави і в цілому вписується в рамки нормальних, природних з точки зору законності, міждержавних відносин. Позитивна спрямованість регулятивного впливу принципу естопель полягає в тому, що через неприпустимість порушення правила послідовності в поведінці держав він відновлює взаємний баланс між суб'єктивними правами держав.

Розглянуті наступні умови застосування естопеля: по-перше, це існування зрозумілої та недвозначної міжнародно-правової позиції; по-друге, це необхідність доказування заявником того, що внаслідок знятої протилежною стороною міжнародно-правової позиції він зробив певну дію або утримався від неї, добросовісним способом поклавшись на неї. Третя умова полягає в тому, що заявник повинен надати докази того, що в результаті вжитих ним дій або утримання від вчинення таких були завдані збитки його власній позиції. Зміст четвертої умови включає в себе те, що первинна та наступна позиції суб'єкта права, що має на меті встановлення естопеля, мають відноситися до одних і тих самих фактичних обставин. Корінна зміна в позиції суб'єкта правовідносин, яка стосується різних фактичних обставин, не може слугувати для суду основою для визнання існування ситуації естопель. Юридично значущим наслідком принципу естопель виступає втрата права в зв'язку з оцінкою судом фактичної поведінки сторін та їх добросовісності.

Ключові слова: принцип естопель, ситуація естопель, інститут естопель, принципи права, принцип добросовісності, односторонні акти, належна поведінка, сумлінне виконання зобов'язань.

The article is devoted to the conditions of application and legal consequences of estoppel – a principle of international law, which is to prohibit inconsistent behavior. Estoppel, fulfilling its inherent stabilizing role in modern international law, ensures the legal security of subjects of law through the prescription of the sequence of states' behavior.

The main requirement of the estoppel is that the observance of consistency in the behavior of states preliminarily eliminates cases of violation of the legal requirement of conformity of the mutual subjective rights of the state and generally fits into the framework of normal, natural from the point of view of legality, interstate relations. The positive direction of the regulatory impact of the estoppel lies in the fact that through the inadmissibility of violating the rule of consistency in the behavior of states, it restores the mutual balance between the subjective rights of states.

The following conditions for the use of estoppel are considered: firstly, it is the existence of an understandable and unambiguous international legal position; secondly, it is the need for the applicant to prove that as a result of the withdrawal by the opposing side of the international legal position, the state made a certain action or refrained from it, having relied on it in good faith. The third condition is that the applicant must provide evidence that, as a result of the actions the state took or refrains from doing so, the state's own position was damaged. The content of the fourth condition includes the fact that the primary and subsequent positions of the subject of law, aimed at establishing estoppel, must relate to the same factual circumstances. A radical change in the position of the subject of legal relations, which concerns different factual circumstances, cannot serve as a basis for the court to recognize the existence of the estoppel situation. A legally significant consequence of the estoppel principle is the loss of rights in connection with the court's assessment of the actual behavior of the parties and their good faith.

Key words: estoppel principle, estoppel situation, estoppel institute, principles of law, principle of good faith, unilateral acts, proper behavior, good faith.

Юридичним наслідком принципу естопель є втрата права в зв'язку з оцінкою судом фактичної поведінки сторін та їх добросовісності. Втрата права застосовується як результат непослідовної процесуальної поведінки, яка з точки зору юридичних фактів є вчинком, так як правові наслідки виникають всупереч наміру особи, що вчинила цей правочин. У літературі є й інша точка зору, згідно з якою втрата права характеризується як подія, «неусвідомлена та зі слабким елементом волі». Видається неможливим з нею погодитися в зв'язку з тим, що до подій належать обставини, що виникають незалежно від волі учасників правовідносин. Наприклад, стихійне лихо, народження і смерть людини, перебіг певного проміжку часу тощо. Процесуально поведінка ніколи не може бути подією, оскільки в її основі завжди лежить вчинення дій, з яких вона складається.

Ситуації відмови від права проявляються у вигляді добровільної активної і цілеспрямованої поведінки сторони, яка скерована на усвідомлений вибір однієї лінії поведінки і відмови від іншої. Критеріями розмежування втрати права і відмови від права виступають форма прояву поведінки, ступінь усвідомленості і процесуальна мета, фактичні і правові наслідки. Відмова від права виражається в актив-

ній поведінці сторони і усвідомленому виборі, в той час як втрата права відбувається нецілеспрямовано і є наслідком недобросовісної поведінки. В кінцевому підсумку, відмова від права і принцип естопель досить близькі, але в той же час останній завжди відрізняють такі ознаки, як уявлення однієї сторони правовідносин про обрану іншою стороною моделі поведінки, довіра їй і збитки внаслідок зміни цієї моделі іншою стороною, що призводить до виникнення у першій права на компенсацію.

Щодо наслідків, які можуть бути викликані такою поведінкою, то, по-перше, зміна правової позиції і непослідовність поведінки можуть мати місце до звернення в суд. По-друге, суперечливим процесом щодо раніше обраної лінії поведінки є саме звернення суб'єкта до суду. По-третє, початкова процесуальна поведінка може відрізнятися від наступної поведінки.

У перших двох випадках, очевидно, що, оскільки суд не був свідком зміненої поведінки сторони, про цей факт має заявити сторона, яка посилається на вжиті заходи або утримання від таких у зв'язку з тим, що вона довірилася позиції, зайнятої протилежною стороною і понесла відповідні збитки. З огляду на презумпцію добросовісності учасників процесу, обов'язок її спростувати лежить на заявнику.

Що стосується третьої ситуації, то виходячи з принципу добросовісності, забезпечувати яке в процесі в першу чергу зобов'язаний суб'єкт, який вершить правосуддя, реагувати на процесуальні зловживання сторони в спорі і самостійно їх припиняти може суд. У нього є право використовувати принцип естопель і без заяв сторін з метою припинення зловживання правом сторонами процесу.

М. М. Агарков зауважив те, що: «... прихильники теорії зловживання правом повинні сформулювати критерій, які представляють суду, в якому напрямку він повинен користуватися наданими йому повноваженнями ...» [1, с. 104]. Принцип естопель є інструментом боротьби з недобросовісною непослідовною процесуальною поведінкою і зловживанням сторін. Тому з метою його правильного застосування в процесуальному законі повинні бути сформульовані умови застосування та визначено межі дії правила естопель.

Для застосування принципу естопель необхідна наявність, як мінімум, трьох обов'язкових умов, які можна визнати «*conditio sine qua non*» естопель.

Першою невід'ємною умовою застосування естопеля є те, що виникнення довіри в іншій стороні має бути поставлено особі, якій протиставляється естопель. Тобто довіра добросовісної стороні має стати результатом попередньої поведінки недобросовісної сторони, здатним сформувати таку довіру (наприклад, будь-яких заяв, обіцянок, фактичної поведінки, що формує в іншій стороні якісь обґрунтовані очікування, в тому числі в ряді випадків і бездіяльності).

Але тут слід врахувати найважливіший нюанс. Чи можна сформулювати довіру щодо певної правової реальності, не знаючи, що така поведінка формує довіру або також помиляючись щодо правової реальності? Безумовно. Проте чи повинно блокуватися здійснення права, якщо власник права раніше створював у партнера своєю поведінкою відчуття, що правом користуватися не буде, але робив це не спеціально, так як сам не знав і не повинен був знати про наявність у нього такого права? Як представляється, для застосування принципу естопель потрібне знання або необережне незнання про правову реальність і можливе формування довіри у іншій особі. Якщо особа не знала про своє право і не повинна була про нього знати, але згодом дізналася про нього і вирішила його здійснити, тут навряд чи можна говорити про недобросовісну суперечливу поведінку [2].

Друга обов'язкова умова для застосування принципу естопель – це виникнення обґрунтованої довіри у добросовісної сторони. У останньої повинні скластися певні очікування щодо подальшої поведінки іншої особи. Фактор обґрунтованості довіри передбачає, що сторона мала хоч якісь розумні підстави для того, щоб покладатися на поведінку контрагента. Останнє означає, що у особи на місці цієї сторони в таких же обставинах і з урахуванням відомої цій стороні інформації могли б сформуватися очікування щодо послідовності подальшої поведінки особи, якій протиставляється естопель. Якщо поведінка контрагента хоча і могла викликати певні очікування у сторони, але при цьому він говорить, що ніяких очікувань у іншій стороні виникнути не повинно і його поведінка не може розцінюватися як вказано вище, то довіра, що виникла всупереч прямим заявам, не може отримувати захист.

При цьому виправданість довіри як необхідна умова для застосування принципу естопель зовсім не передбачає, що така довіра має будуватися на безумовних фактах: захист може надаватися і в менш очевидних випадках.

Третьою умовою для застосування принципу естопель є явна несправедливість підриву довіри. Як вже зазначалося, сама по собі суперечлива поведінка не заборонена. Заборона суперечливої поведінки не покликана покарати особу, що діє суперечливо. Право блокується через явну несправедливість, яка в конкретних ситуаціях може виникати в результаті

суперечливої поведінки. Як вважається, дійсним об'єктом захисту виступає довіра, яка належить попередній поведінці сторони, яка в більшості випадків об'єктивається через адаптацію власної поведінки, яка в зв'язку з подальшою суперечливою поведінкою завдає стороні збитки або тягне для неї серйозні негативні наслідки.

Принцип естопель захищає добросовісну сторону, тому він знаходить своє застосування тоді, коли довіра особи, викликана поведінкою іншої сторони, хоча і суперечить формальній правовій або фактичній дійсності, але може бути визнано розумним та виправданим. Встановлення обґрунтованості виникнення довіри перш за все передбачає з'ясування того, чи знала сторона про те, що її очікування не відповідають правовій або фактичній дійсності (наприклад, чи знала сторона договору про те, що були порушені обов'язкові вимоги до форми угоди або що зміст договору носить протизаконний характер).

Помилка особи може ґрунтуватися на омані в праві або у факті. Помилка в праві передбачає, що довірена особа помилялася в поточному правовому регулюванні. Стійке уявлення, про те, що кожен повинен знати закон, часто не підтверджується практикою. Питання полягає в тому, чи можна перекласти негативні наслідки незнання закону з сторони, що довірилася, на особу, якій протиставляється естопель. Звісно ж, що такі ситуації можливі, зокрема, коли інша сторона є професіоналом (наприклад, банк або страхова компанія). Це можна уявити як покладання негативних наслідків на сторону, яка знаходиться ближче до інформації про правове регулювання, ніж контрагент, що довірився.

Помилка може бути виправдана не тільки тим, що довірена особа покладається на професіоналізм контрагента, а й тим, що контрагент не просто промовчав, але і сам викликав таку помилку в праві. Особливо очевидно це в разі, коли сторона договору обманює контрагента (наприклад, переконуючи її в тому, що договір законний). Помилку в праві можна вважати також більш поблагливою в ситуації, коли судова практика з відповідного питання має суперечливий характер.

У порівнянні з помилкою в праві, довіру, що заснована на спровокованій недобросовісною стороною помилці у факті, можна вважати більш перепрошувальною. Особливо це справедливо в ситуації, коли на місці особи, що довірилася, таку помилку б не виявив учасник обороту. Наприклад, помилку можна вважати поблагливою, якщо фізична особа обманює комерсанта, переконуючи того, що вона також здійснює підприємницьку діяльність і може бути стороною договору, який згідно із законом може полягати тільки між комерсантами.

Загальним правилом є те, що більшого захисту заслуговує особа, яка не знала про дійсний стан справ, тобто довіра якої ґрунтується на помилці в праві або у факті. Проте, навіть якщо довірена особа розуміє, що її очікування суперечать правовій або фактичній дійсності, її довіру в ряді ситуацій можна вважати виправданою. Такі випадки потребують скрупульозного аналізу інших нижчезазначених факторів. Суд повинен враховувати, чи свідомо особа знехтувала, наприклад, вимогами до форми угоди, чи навмисно вона пішла на укладення протизаконного договору або ж робила якісь висновки з поведінки контрагента. Інакше кажучи, фактор обґрунтованості довіри може бути виражений менш або більш яскраво. Чим більше обґрунтовано виникнення довіри, тим більше підстав для застосування принципу естопель, і навпаки.

Для застосування принципу естопель необхідно, щоб довіра, що виникла, була сформована поведінкою або заявами недобросовісної сторони. Але саме це формує довіру поведінці, а також сама спроба змінити позицію може бути меншою або більшою мірою суперечливою. Наприклад, тут може бути врахована мотивація поведінки несправедливої сторони. Так, несправедливість результату може проявлятися в тому, що недобросовісна сторона користу-

ється довірою іншої сторони, отримуючи перевагу, а коли вигоди закінчуються, або в цілому змінилися обставини, вирішує послатися на формальну правову позицію. Чим вище ступінь суперечливості дійової особи, тим імовірніше застосування принципу естопель, і навпаки [3].

Також необхідно враховувати мету формальних елементів права, які неминуче підриваються за рахунок застосування принципу естопель. Це в першу чергу норми, які порушуються при застосуванні принципу естопель, а також автономія волі особи, яка діє суперечливо, що ігнорується нав'язуванням такій особі правових наслідків в ситуації, коли вона свою волю явно не висловлювала. Так, наприклад, при застосуванні принципу естопель з метою недопущення констатації нікчемності договору норми, що обумовлюють нікчемність, фактично не застосовуються судом. Це означає, що цілі, які переслідував законодавець при встановленні цих норм, залишаються не досягнутими. У зв'язку з цим при застосуванні принципу естопель до нікчемних правочинів критично важливо порівнювати несправедливість суперечливої поведінки в рамках конкретної справи і важливість цілей норми, які в гонитві за справедливістю, не застосовуються. Якщо мета норми спрямована на захист однієї зі сторін договору, то суд, застосовуючи принцип естопель, може оцінювати інтереси безпосередньо лише сторін спору. Тут він вирішує, що важливіше: інтереси сторони, що захищаються законодавчою нормою, або ж потреба захисту добросовісної сторони, яка страждає в результаті недобросовісної поведінки контрагента. Однак коли мета норми спрямована на захист суспільних інтересів або третіх осіб, тобто тих, хто в недобросовісній поведінці участі не брав, то це зазвичай є вагомою обставиною проти застосування принципу естопель.

Коли принцип естопель застосовується не в зв'язку з вадою угоди, а в зв'язку з поведінкою, яка за рівнем конкретності та визначеності не досягає того рівня, який дозволяє говорити про угоду, то суд повинен розуміти, що, забороняючи суперечливу поведінку, він покладає на сторону фактично наслідки щодо угоди, пов'язуючи її з попередньою поведінкою, в відсутності справжнього волевиявлення. Тобто порушує автономію волі. Наприклад, при застосуванні принципу естопель щодо неукладеного договору, де подальша поведінка сторін не усуває невизначеність у змісті істотної умови, суд може реконструювати цю умову, нав'язуючи тим самим сторонам права і обов'язки, на які вони своєї волі не висловлювали. Порушення правової автономії може бути виражено менш або більш інтенсивно, і ця обставина має враховуватися при визначенні доцільності застосування принципу естопель.

За загальним правилом можна вказати наступне: принцип естопель щодо нікчемних правочинів найбільш імовірний у разі, коли обумовлює нікчемність норми, що спрямована на захист інтересів сторін, а принцип естопель в інших випадках найбільш імовірний тоді, коли заборона суперечливої поведінки найменш відчутно вторгається в волю недобросовісної сторони.

Наведений перелік факторів, що підлягають врахуванню при визначенні несправедливості суперечливої поведінки, не є вичерпним. Суд повинен враховувати всі конкретні обставини, які можуть говорити на користь або проти кваліфікації поведінки як несумлінної. Відкритий характер зазначеного переліку чинників зумовлений каучуковим характером принципу добросовісності та поняття справедливості. В цілому наведені «чинники несправедливості» утворюють рухливу систему елементів, де сила одних може компенсувати слабкість інших елементів. Відсутність одних чинників і маркерів несправедливості може компенсуватися яскравою експресією інших. Природно, суди не міркують відповідно до подібного алгоритму, керуючись своєю політико-правовою інтуїцією, але завдання науки полягає в тому, щоб

по можливості структурувати логіку такого міркування, підсвітити релевантні фактори і відсікти непотрібне, щоб забезпечити більшу правову визначеність і передбачуваність вирішення спорів.

Як ми бачимо, обов'язковими умовами, без яких застосування принципу естопель неможливо, є наявність виправданої довіри у добросовісної особи, свідомість іншої сторони виникнення такої довіри і явна несправедливість підриву довіри, а фактор адаптації поведінки і виникнення збитків в результаті підриву довіри вище зазначений не як беззастережна передумова для застосування принципу естопель, а як один з факторів, що свідчать на користь несправедливості підриву довіри. У ряді ситуацій цей фактор може й не бути. Але слід визнати, що питання про те, чи є адаптація поведінки і шкоди суворо обов'язковою умовою або одним з можливих факторів, що вказують на наявність підстав для застосування принципу естопель, спірне [4].

Подібна ідея може допомогти прояснити правові наслідки голосування в міжнародних організаціях. У Консультативну висновку за деякими видами витрат ООН 1962 року можна знайти висновки, що підтверджують подібний підхід, відповідно до якого держава-учасник після повторних голосувань на підтримку декларації не має права посилатися на необов'язковий характер резолюції, щоб уникнути фінансових наслідків.

Естопель настає як результат конкретного недотримання правила послідовності в поведінці держави за обставин заявленої (проявленої) довіри щодо цієї поведінки з боку іншої держави. У режимі реальних категорій принцип естопель спрямований за характером своєї інституційної побудови на попередження (в плані виключення негативного) порушення правила послідовності в поведінці держав і, відповідно, на підтримку (в плані забезпечення позитивного) суворого дотримання міжнародно-правових зобов'язань в майбутньому. Стабільність міждержавних відносин, яка визначається дотриманням державами вимог, що встановлюються принципом добросовісності і принципом взаємності, передбачає надання особливого значення правилу послідовності. Послідовність в міжнародно-правовій позиції держави – це і передбачуваність в поведінці, і в конкретному результаті юридична безпека держав-членів світового співтовариства. Держави як суверенні суб'єкти міжнародного права вправі проводити будь-яку зовнішньополітичну політику (в рамках права) і відповідно вносити зміни в свою зовнішньополітичну лінію поведінки. Однак при обставинах, коли кардинальна зміна в поведінці однієї держави може торкнутися негативним чином захищені міжнародним правом суб'єктивні права іншої держави, сумлінно довірившись поведінці першої, останні покликані здійснити попередню нотифікацію передбачуваних змін у своїй міжнародно-правовій позиції. Логічність такого висновку, який знайшов своє наукове закріплення в працях вчених і підтверджений судово-арбітражною практикою (одним з перших на цей рахунок був такий історичний судовий прецедент, як рішення 1843 року між Францією і Англією у справі Портендік «Блокада»), визначається вимогою підтримки стабільності і передбачуваності в міждержавних відносинах.

Принцип естопель в порядку забезпечення юридичної безпеки суб'єктів права вступає в дію і починає здійснювати властивий йому регулятивний вплив тоді, коли автор подання, припускаючи внесення кардинальних змін в свою міжнародно-правову позицію, заздалегідь не нотифікує про ці зміни дестинаторам уявлення. Зазнавши збитків в результаті кардинальної зміни в міжнародно-правовій позиції актора подання, дестинатор уявлення звертається до суду в порядку забезпечення своїх суб'єктивних прав (та в кінцевому підсумку своєї юридичної безпеки), який після констатації ситуації естопель наказує необхідність добросовісного дотримання з боку автора подання послі-

довності в своїй поведінці. Тим самим в аспекті принципу естопель зобов'язання щодо повідомлення передбачуваних змін в міжнародно-правовій позиції держави є важливим елементом належної поведінки на основі принципу добросовісності. Наказуючи необхідність дотримання правила послідовності, принцип добросовісності в поєднанні з можливим застосуванням принципу естопель встановлює такий рівень належної поведінки, при якому виключаються можливі випадки, коли одна держава отримує переваги з власної протиправної поведінки. Недотримання міжнародного зобов'язання в результаті зміни міжнародно-правової позиції держави є по суті очевидно протиправним діянням і через естопель відновлюється в рамки належної поведінки.

Під належним тут розуміється послідовність і, відповідно, суворе дотримання всіх, які виявили себе відповідним чином в поведінці держав, міжнародних зобов'язань.

Протиправна (в сенсі така, що порушує раніше прийняте міжнародне зобов'язання), суперечлива поведінка держави не може служити основою для наступних дій цієї держави в суді. Спроби довести допустимість своєї зміненої кардинальним чином міжнародно-правової позиції визнаються по суду неприйнятними, і суд в звичайному порядку відмовляє у провадженні за актом відповідної держави.

Багатоплановість можливого застосування принципу естопель в кінцевому підсумку зводиться до однієї юридичної категорії – необхідність дотримання в суворій відповідності з принципом добросовісності правила послідовності в поведінці держав. Міжнародне право за допомогою такого складного (з урахуванням властивих йому чотирьох конститутивних елементів) юридичного механізму, як естопель, домагається досягнення свого головного завдання: забезпечення правової безпеки своїх суб'єктів і зміцнення міжнародного правопорядку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агарков М.М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве. *Цивилистическая практика*. Информационный бюллетень. Екатеринбург, 2002. Вып. 5. С. 97-108.
2. Седова Ж. И., Зайцева Н. В. Принцип эстоппель и отказ от права в коммерческом обороте Российской Федерации. Москва. 2014. 159 с.
3. Муллина Ю.Н. Эстоппель и другие формы воплощения запрета противоречивого поведения в частном праве: сравнительно-правовой анализ. Опыт гражданского исследования: сборник статей. Выпуск 2. Отв. ред. А.М. Ширвиндт, Н.Б. Щербаков. Москва. 2018. 368 с.
4. Zimmermann R., Whittaker S. *Good faith in European contract law*. Cambridge University Press, 2000. 754 p.
5. Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text.